

رابطه هویت ملی و قومی در بین دانشجویان آذری، کرد و عرب دانشگاه‌های دولتی ایران^۱

* علی ربانی

Email: a.rabbani@altr.ui.ir

** بهجت یزدخواستی

Email: b.yazdkasti@altr.ui.ir

*** ابراهیم حاجیانی

Email: ehajiani@yahoo.com

**** حسینعلی میرزائی

Email: H_mirzaei2005@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۶/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۲/۲۱

چکیده

در دهه‌های اخیر موضوع هویت ملی و قومی به یکی از مسائل مورد توجه، خصوصاً در کشورهای متنوع تبدیل شده است. در برجسته شدن این موضوع عوامل گوناگونی مؤثر بوده است که در این میان بر فرایند جهانی شدن اتفاق نظر زیادی وجود دارد. گروهی بر این باورند که گسترش و تعمیق فرایند جهانی شدن باعث تشدید و برجسته شدن وفاداری‌های قومی و محلی و در نتیجه تضعیف هویت و انسجام ملی شده است. در مقابل، گروهی دیگر معتقدند که تقویت هویت قومی در تعارض با هویت و انسجام ملی نیست، بلکه می‌تواند به تقویت هویت و انسجام ملی جوامع منجر شود.

این پژوهش با هدف بررسی رابطه بین هویت ملی و هویت قومی دانشجویان آذری، کرد و عرب دانشگاه‌های دولتی کشور در سال ۱۳۸۷ و رابطه «احساس محرومیت نسبی» با هویت‌های ملی و قومی انجام شده و نمونه پژوهش ۶۸۷ نفر بوده است.

یافته‌های تحقیق نشان داد که بین دو متغیر هویت ملی و هویت قومی رابطه مثبت، هم‌افزا و متوسطی وجود دارد. همچنین، بین متغیر «احساس محرومیت نسبی» و هویت ملی رابطه منفی نسبتاً بالایی وجود دارد و این رابطه با متغیر هویت قومی مثبت و در حد ضعیفی بوده است.

کلیدواژه‌ها: هویت ملی، هویت قومی، احساس محرومیت نسبی، دانشجویان ایران.

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری جامعه‌شناسی با عنوان «بررسی تحلیلی هویت قومی و ملی دانشجویان دانشگاه‌های دولتی ایران و عوامل مؤثر بر آن» است که در سال تحصیلی ۸۸-۸۷ به انجام رسیده است.

* استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان

** استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان

*** استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه و مدیر گروه پژوهش‌های فرهنگی مرکز تحقیقات استراتژیک

**** دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه اصفهان

۱. بیان مسئله

جهان انسانی، دنیایی متشکل از اقوام و ملل گوناگون است که در سرتاسر، آن با توجه به شرایط محیطی و جغرافیایی، پراکنده شده‌اند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که فقط در چهارده کشور جهان اقلیت قابل توجهی وجود ندارد و تنها چهار درصد مردم دنیا در کشورهای زندگی می‌کنند که دارای یک گروه قومی هستند (شامایی، ۱۹۸۶: ۶۶).

شاید تا قبل از دهه شصت میلادی موضوع تنوع قومی دل‌مشغولی زیادی برای اندیشمندان و جوامع ایجاد نمی‌کرد، اما به موازات احیاء هویت‌های قومی و شکل‌گیری تعارضات قومی، مسئله قومیت و هویت قومی از یک موضوع «پیرامونی» به موضوع «اصلی» در ادبیات و آثار اندیشمندان علوم اجتماعی و سیاسی تبدیل شده (براون، ۱۹۹۳: ۴۳)؛ به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین مسائل جهانی مطرح شده است (گل‌محمدی، ۱۳۸۱: ۱۵۸)؛ چنان‌که برخی، عصر حاضر را قرن اقلیت‌ها و قومیت‌ها (خوب‌روی، ۱۳۸۰: ۱) و مهم‌ترین دغدغه انسان عصر نو می‌شمارند (دوران، ۱۳۸۳: ۸۵).

امروزه صاحب‌نظران از ظهور توأمان دو پدیده به‌ظاهر متضاد در سطح جهان خبر می‌دهند که به تعبیر رابرتسون همان عام شدن امر خاص و خاص شدن امر عام است. هم‌زمان با تعمیق فرایند جهانی شدن، از یک سو شاهد گسترش یکپارچگی فرهنگی، بازارهای اقتصادی و شیوه‌های حقوقی و سیاسی هستیم و از دیگر سو ناظر ظهور انواع اختلاف‌های قومی و تأکید بر بنیادی‌ترین هویت‌های گروهی و وفاداری‌های قومی در بسیاری از مناطق جهانیم (سیدامامی، ۱۳۷۷: ۷). تشدید این موضوع، به‌ویژه در جوامعی چون ایران که از تنوع برخوردارند بیشتر خودنمایی می‌کند. به دلیل شرایط حاکم و موضوع مهم جهانی شدن و شرایط ویژه و منحصر به فرد ایران، بسیاری از صاحب‌نظران مسئله حال و آینده کشور را موضوع قومیت‌ها می‌دانند. کولایی (۱۳۸۳: ۵۱) از «بحران هویت» به‌عنوان مهم‌ترین و اساسی‌ترین مسئله امروز کشور یاد می‌کند (کولایی، ۱۳۸۳: ۵۱). بشیریه (۱۳۷۹: ۳۰۴) مسئله هویت را یکی از اساسی‌ترین بحران‌های حال حاضر کشور می‌داند. فکوهی (۱۳۸۱: ۷۱) معتقد است ایران همانند سایر کشورهای جهان با این مسئله روبه‌روست و این موضوع در آینده شاید به مهم‌ترین مسئله جامعه ایران تبدیل شود. از سوی دیگر، بسیاری از دشمنان کشور و مخالفان نظام، مسئله «قومیت‌ها» را «پاشنه آشیل» کشور ایران می‌دانند و در این راه نیز عمل می‌کنند. برخی آمارها نیز حکایت از رشد احساسات قومی در بین اقوام ایرانی دارد (سلیمی، ۱۳۸۶: ۴۲) در نهایت شاهدیم که نه تنها برخی اندیشمندان این حوزه بلکه برخی مسئولان مرتبط با این حوزه

در کشور، بر این باورند که اساساً تمایل به مؤلفه‌های فرهنگ قومی، با گرایش به هویت ملی مغایر است و اساساً هویت ملی و قومی در عرض یکدیگر قرار دارند. حال سؤال اساسی این است که اساساً چه رابطه‌ای بین هویت ملی و قومی وجود دارد؟ به عبارت روشن‌تر، هویت قومی سه گروه قومی - دانشجویی مورد مطالعه این تحقیق چه نسبتی با هویت ملی‌شان دارد؟ و اینکه تأثیر احساس محرومیت بر هویت ملی و قومی نمونه مورد مطالعه این تحقیق به چه صورتی است؟

۲. اهمیت پرداختن به مسئله

با توجه به مطالب فوق، ذکر اهمیت و ضرورت پرداختن به موضوع هویت ملی و قومی کاملاً روشن است؛ باین حال به گونه‌ای مختصر به چند مورد اشاره می‌شود:

اول اینکه هم‌زمان با تعمیق و گسترش فرایند جهانی شدن، شاهد رشد هویت‌های قومی و وفاداری‌های قومی هستیم که بدون شک پیامدهای زیادی را به همراه دارد. این امر، به‌ویژه در کشورهایی چون ایران، نیازمند توجه بیشتری است.

دوم، پرداختن به این موضوع، به‌ویژه مطالعه آن در بین جوانان، از آن‌روی حائز اهمیت است که بسیاری از صاحب‌نظران شکل‌گیری هویت را مرحله بحرانی دوره جوانی می‌دانند، زیرا در این دوران جوانان بلوغ شناختی و اجتماعی‌شان را به نمایش می‌گذارند و در این مرحله قدرت و ظرفیت بررسی و ارزیابی انتزاعی مفاهیمی همچون ملیت، نژاد و قومیت را دارند (یومانا، ۲۰۰۸: ۱۸) و در واقع برجسته شدن هویت قومی یکی از ویژگی‌های دوره جوانی است (فرنچ، ۲۰۰۶: ۷). پرداختن به این موضوع، به‌ویژه در بین قشر دانشجویی، از اهمیت مضاعفی برخوردار است؛ زیرا با شناخت نگرش، باور و رفتار این قشر می‌توان به رصد تغییرات آتی جامعه در حوزه هویتی پرداخت.

۳. مباحث مفهومی و تئوریک

به نظر می‌رسد به دلیل جذابیت و اهمیت موضوع هویت، این بحث مورد اقبال بسیاری از رشته‌ها همچون فلسفه، تاریخ، جغرافیا، زبان‌شناسی، ادبیات، انسان‌شناسی، روان‌شناسی، روان‌شناسی اجتماعی، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی و جز اینها قرار گرفته است و متخصصان همه این رشته‌ها حرفی برای گفتن در زمینه هویت دارند. به دلیل گستردگی موضوع، پس از تعریف سه اصطلاح «هویت»، «هویت ملی» و «هویت قومی» به گونه‌ای مختصر به ادبیات مرتبط با فرضیه‌های مطرح‌شده تحقیق پرداخته می‌شود.

۳-۱. هویت

شاید کمتر مفهومی همانند اصطلاح «هویت» واجد معانی متعدد باشد (مسکویک، ۲۰۰۷: ۵۱۴). این واژه و سایر اصطلاحات مرتبط، از جمله پیچیده‌ترین مفاهیم علوم اجتماعی (حیدری، ۱۳۸۳: ۳۴۲) و مفهومی بین‌رشته‌ای در حوزه علوم انسانی و اجتماعی است که هر رشته علمی با توجه به خاستگاه، موضوع، اهداف، زمینه مطالعاتی، سطح تحلیل و ابزار تحقیق، به گونه‌ای آن را مورد توجه قرار می‌دهد (مقصودی، ۱۳۸۶: ۸۴) و همین پیچیدگی باعث شده است تا هر محقق در موقعیت خاص خود، تعریف ویژه‌ای از این اصطلاح و عبارات وابسته داشته باشد.

گیدنز هویت را منبع معنا برای کنشگران (نوجه فلاح، ۱۳۸۳: ۴۲) و شیخاوندی (۱۳۷۹: ۶) آن را مجموعه‌ای از علائم، آثار مادی، زیستی، فرهنگی و روانی می‌داند که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه یا اهلیتی از اهلیت دیگر و فرهنگی از فرهنگ دیگر می‌شود (شیخاوندی، ۱۳۷۹: ۶).

۳-۲. هویت ملی

از نگاه برخی از پژوهشگران هویت ملی به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی - سیاسی، محصول دوران مدرن اروپاست و این مفهوم از اواخر قرن نوزدهم به کشورهای جهان سوم و تازه‌استقلال یافته، راه پیدا کرد. بنابراین می‌توان شکل‌گیری هویت ملی را با شکل‌گیری ملت به معنای امروزی آن مقارن دانست (علم، ۱۳۸۶: ۱۰۱). هویت ملی به دلیل تأثیر زیادش در تمامی حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و حتی اقتصادی، مهم‌ترین نوع از انواع هویت است (احمدی، ۱۳۸۳: ۱۶۹). به عبارت روشن‌تر، هویت ملی فراگیرترین و درعین حال مشروع‌ترین سطح هویت در تمامی نظام‌های اجتماعی است (حیدری، ۱۳۸۳: ۳۴۴). این اصطلاح درعین حال مفهومی دوجبه‌ای است که همانند اصطلاح هویت، هم‌زمان بر افتراق و اشتراک دلالت دارد و امری انباشتی و تراکمی است. در تعریف هویت ملی نکته اصلی این است که فرد خودش را عضو چه واحد سیاسی می‌داند و تا چه اندازه با واحد سیاسی احساس یگانگی می‌کند؛ به عبارت دیگر، مسئله این است که آیا افرادی که از لحاظ فیزیکی در یک جغرافیای سیاسی خاص و نظام حکومتی خاص قرار دارند، خود را از لحاظ روانی هم عضو این نظام سیاسی می‌دانند یا نه؟ (قیصری، ۱۳۷۷: ۵۰).

اغلب محققان این حوزه، هویت ایرانی را دارای عناصری چون سرزمین، زبان و

ادبیات، دین، آیین‌ها و مناسک، دولت و جز اینها می‌دانند. در این تحقیق، با در نظر داشتن مباحث تئوریک، پیشینه تحقیق و تجربیات محققان و همچنین آزمون‌های صورت گرفته در این زمینه، هویت ملی دارای ابعاد چهارگانه: ۱. بُعد سرزمینی (جغرافیایی)؛ ۲. بُعد فرهنگی - اجتماعی؛ ۳. بُعد سیاسی و ۴. بُعد تاریخی در نظر گرفته شد و مورد سنجش قرار گرفت (جدول ۲).

۳-۳. هویت قومی

هویت قومی نیز پدیده‌ای پویا، چندبُعدی و همیشه در حال تحول است که تعاریف مختلفی از آن صورت گرفته است. تاجفل^۱ آن را بخشی از مفهوم فرد - می‌داند که از آگاهی‌اش نسبت به عضویتش در یک گروه قومی، با ارزش‌ها و احساسات مربوط به آن، ناشی می‌شود. هلمز^۲ هویت قومی را احساس تعلق فرد به یک گروه قومی می‌داند که این گروه میراث فرهنگی، ارزش‌ها و منش‌های خاص خود را دارد (فینی، ۲۰۰۷: ۲۷۱). الطایی هویت قومی را نوعی هویت اجتماعی می‌داند که در آن روابط عاطفی اعضا بیشتر بوده و همگنی و یکدستی بیشتری نسبت به جامعه کلی بر آن حاکم است (رضایی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۲۱). نهایتاً هویت قومی، همانند هویت ملی، نوعی شناخت از خود و تمایز با دیگران است و به احساس وفاداری و افتخار به نمادهای قومی همچون زبان، مذهب، آداب و مناسک و مفاخر فرهنگی اطلاق می‌شود (اکوانی، ۱۳۸۷: ۱۰۱). برای سنجش هویت قومی مدل‌ها و مقیاس‌های مختلفی ارائه شده که بسیاری از آنها همچون مدل فینی، مدل چهار بُعدی مارسیا^۳، مدل یومانا (EIS)^۴ و جز اینها، بر مبنای کار اریکسون^۵ و تاجفل صورت گرفته است (یومانا، ۲۰۰۴: ۱۰). در این تحقیق به دلیل اهمیت و جایگاه مقیاس فینی و همچنین کم‌توجهی به آن در تحقیقات داخلی از این مدل استاندارد MEIM^۶ جهت سنجش هویت قومی نمونه تحقیق استفاده شد. این مقیاس در سال ۱۹۸۹ به‌عنوان مدلی سه‌مرحله‌ای از سوی فینی معرفی شد و از آن زمان همیشه مورد آزمون و سنجش بوده است و امروزه بیشتر به‌عنوان یک مدل تک‌بُعدی مورد استفاده قرار می‌گیرد. این مدل دارای چهارده گویه است که میزان دستیابی افراد را به هویت قومی مورد سنجش قرار می‌دهد و از محدود ابزارهایی است که در زمینه سنجش هویت قومی بسیار مورد توجه بوده و دارای اعتبار و پایایی بالایی است (امانا،

1. Tajfel
2. Helms

3. Marcia
4. Ethnic Identity Scale

5. Erikson
6. Multi group Ethnic Identity Measure

۲۰۰۵: ۱۲). به دلیل ماهیت پیچیده و چندوجهی هویت و بافت فرهنگی - اجتماعی خاص ایران این مدل با اعمال تغییراتی و با اضافه شدن دو سؤال بعد از پیش‌آزمون و انجام تحلیل‌ها و آزمون‌های آماری در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت (جدول ۳).

سؤال تحقیق

آن‌گونه که در بیان مسئله اشاره شد، سؤال اصلی این تحقیق وجود یا فقدان رابطه بین دو متغیر هویت ملی و قومی بود. در مورد نوع ارتباط دو متغیر فوق می‌توان به‌طور کلی مباحث موجود را در دو رویکرد کلان قالب‌بندی نمود. در رویکرد نخست رابطه این دو متغیر خطی نگریسته می‌شود. به عبارت روشن‌تر، طرفداران این دیدگاه معتقدند تقویت هویت ملی در گرو تضعیف هویت قومی است و تقویت هویت قومی، به تضعیف هویت و انسجام ملی منجر خواهد شد. دیدگاه دوم بر این باور است که لزوماً تقویت هویت قومی به تضعیف هویت و انسجام ملی منجر نمی‌شود و یا تقویت هویت ملی در گرو تضعیف هویت قومی نیست، بلکه می‌توان در عین حالی که هویت ملی را در یک جامعه تقویت نمود، افراد از هویت قومی بالایی نیز برخوردار باشند. حتی این امکان هست که هویت ملی و قومی فرد به‌طور هم‌زمان ضعیف باشد. بری^۱ در این زمینه نتایج پژوهشی را یادآور می‌شود که در ۲۶ کشور دنیا انجام شده است (بری، ۲۰۰۶: ۳۵). در رویکرد اول کنشگران انسانی فقط باید دست به‌گزینش بزنند که دارای هویت ملی و یا قومی باشند و درواقع جمع این دو جمع اضداد است. همین‌نگرش و رویکرد برای سال‌ها و دهه‌های طولانی بر سیاست‌های هویتی و قومی بسیاری از کشورها (از جمله ایالات متحده، کانادا) حاکم بود و متعاقب آن سیاست‌های یکسان‌سازی در بسیاری از کشورها اجرا شد. اما گروه دوم بر این باورند که چه‌بسا این دو نوع هویت می‌توانند همدیگر را تقویت نمایند و افراد می‌توانند هم‌زمان دارای هویت‌های گوناگونی باشند. این طرز تفکر و ایده تحت تأثیر دیدگاه نظریه‌پردازان کنش متقابل نمادین است که هویت (خود) را چندگانه و ترکیبی می‌دانند. استرایکر، از متأخرین این مکتب، خود را مجموعه‌ای متشکل از هویت‌های مجزا تعریف کرده است که هر یک معرف پایگاه درونی شده‌ای هستند که در تعامل اجتماعی شکل گرفته‌اند؛ اما تعهد به همه آنها یکسان نیست. بنابراین خود مشتمل بر هویت‌های چندگانه با نام و نشان‌های مختلفی است (صدیق سروستانی و حاجیانی، ۱۳۸۷: ۳۴) که لزوماً در تعارض با

1. Berry

یکدیگر نیستند. فینی رویکرد اول را مدل خطی و رویکرد دوم را مدل غیرخطی می‌نامد (فینی، ۲۰۰۱: ۵۰۱).

البته باید در نظر داشت موضوع هویت قومی و ملی نیز همانند سایر پدیده‌های اجتماعی با عوامل متعدد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی در دو سطح خرد و کلان مرتبط است و شبکه‌ای از عوامل درهم‌پیچیده بر روی این متغیرها اثر می‌گذارند. شناخت، مطالعه و بررسی عوامل مختلف، مستلزم تحقیقات گوناگونی است و از عهده یک یا چند تحقیق خارج است؛ لذا معمولاً پژوهشگران در تحقیقات‌شان بر یک یا چند بُعد متمرکز می‌شوند. در این تحقیق صرفاً به متغیر «احساس محرومیت نسبی» در ارتباط با متغیرهای هویت ملی و قومی پرداخته شد.

تأثیر متغیر احساس محرومیت بر هویت قومی و هویت و انسجام ملی ازسوی صاحب‌نظران زیادی مورد توجه واقع شده است. در بحث‌های اریکسون راجع به نحوه شکل‌گیری هویت، متغیر احساس محرومیت بسیار برجسته است (سابتیر، ۲۰۰۸: ۱۸۸) و در ایجاد و توسعه مدل‌های کراس (۱۹۹۱) و فینی (۱۹۸۹) نقشی تعیین‌کننده ایفا نموده است. صاحب‌نظران دیگری چون تاجفل، ترنر و برانستام (۱۹۹۹) بر نقش احساس محرومیت در برجسته شدن هویت قومی و تضعیف هویت ملی و پیوند بین آن دو تأکید داشته‌اند (بوری، ۱۹۹۷). نگاهی به تحقیقات انجام‌شده در باب رابطه احساس محرومیت و هویت ملی و قومی نتایج گوناگونی در پی داشته است؛ چنان‌که برخی رابطه مثبت (فینی، ۱۹۹۰؛ فینی و چاویرا، ۱۹۹۵)، برخی رابطه منفی (گرین و دیگران، ۲۰۰۶) و برخی فقدان رابطه بین این متغیرها را گزارش کرده‌اند (ورکیوتن، ۲۰۰۲).

رابرت گر^۱، از نظریه‌پردازان رهیافت «محرومیت نسبی»، احساس محرومیت را نتیجه احساس وجود شکاف غیر قابل تحمل بین توقعات ارزشی و قابلیت‌های ارزشی می‌داند که بسته به شدت پابندی به ارزش مورد توقع، مشروع دانستن محرومیت، فرصت‌های بدیل ممنوع‌شده و دفعات محرومیت، احساس محرومیت نسبی، نارضایتی و خشم شکل می‌گیرد (مقصودی، ۱۳۸۰: ۲۰۴). از نمودهای احساس محرومیت نسبی «احساس تبعیض» است (نواح، ۱۳۸۶: ۱۴۹). صاحب‌نظران دیگر نیز تأکید کرده‌اند که هر قدر میزان احساس محرومیت در یک قوم بیشتر باشد و آن قوم احساس کند فرهنگ، زبان و ارزش‌هایش مورد تعرض و استحاله قرار گرفته است، گرایش به حفظ فرهنگ و آداب و رسوم قومی در آن تشدید می‌شود که در حالت افراطی به صورت قوم‌مداری

1. Ted Robert Gurr

متجلی خواهد شد (قیم، ۱۳۸۰: ۲۱۳). به طور کلی علت شکل‌گیری احساس محرومیت نسبی، خودآگاهی قومی است (یومانا، ۲۰۰۸: ۲۰) که این خودآگاهی نیز پیامد فرایندهای مختلفی همچون جهانی شدن است. رابرتسون و گیدنز معتقدند با تعمیق فرایند جهانی شدن و انقلاب عظیم ارتباطات، دسترسی افراد به اطلاعات آسان‌تر شده و این امر امکان مقایسه وضعیت گروه‌های قومی را، در قیاس با گذشته خود، هم‌تباران، گروه‌های حاکم و غیره برای اعضای گروه‌های قومی فراهم نموده، نهایتاً به افزایش خودآگاهی و خودیابی قومی منجر شده است (الطایی، ۱۳۸۲: ۱۳۸).

۴. پیشینه تحقیق

پیش‌تر گفته شد که امروزه موضوع قومیت و هویت قومی به‌عنوان یکی از موضوعات اصلی مورد توجه بسیاری قرار گرفته و پس از دهه شصت سبب انجام مطالعات و تحقیقات زیادی در این حوزه شده است. خوشبختانه طی سال‌های اخیر توجه محققان داخلی نیز به این حوزه جلب شده است. به دلیل حجم گسترده مطالعات داخلی و به‌ویژه خارجی، امکان ذکر عناوین آنها نه ممکن و نه لازم است؛ با این حال به چند مورد از تحقیقاتی که مورد استفاده این پژوهش قرار گرفته است، اشاره می‌شود.

آن‌گونه که فرنچ^۱ بیان می‌دارد تحقیق کلارک با عنوان «بررسی میزان گرایش جوانان آمریکایی - آفریقایی تبار به هویت قومی - نژادی» در سال ۱۹۵۰ جزو اولین پژوهش‌ها در این زمینه است (فرنچ، ۲۰۰۶: ۱۰).

فینی، یکی از معاصران مطرح در زمینه مطالعات قومیتی که تلاش زیادی جهت استاندارد کردن ابزارهای سنجش هویت قومی انجام داده، در سال ۱۹۸۹ در پژوهشی «رشد هویت قومی را در بین اقلیت‌های قومی دانش‌آموزی در شهر لس‌آنجلس» مورد مطالعه قرار داد (فینی، ۲۰۰۱: ۴۹۴).

مودود در سال ۱۹۹۴ مطالعه‌ای درباره «هویت قومی اقلیت‌ها در بریتانیا» به انجام رساند (مودود: ۱۹۹۴).

شامایی در رساله دکتری‌اش با عنوان «هویت ملی و قومی در بین دانشجویان یهودی در تورنتو» تلاش کرد تا هویت قومی و ملی دانشجویان یهودی را در تورنتوی کانادا مورد مطالعه قرار دهد (شامایی: ۱۹۸۶).

یومانا در سال ۲۰۰۳ در تحقیقی به «بررسی هویت قومی مهاجران در شهر اینویز» و

1. French

نقش مؤثر متغیرهایی همچون احساس محرومیت و تبعیض، عزت نفس و شیوه اجتماعی کردن خانواده در این فرایند می‌پردازد (یومانا: ۲۰۰۸).

پپ در سال ۲۰۰۶ در تحقیقی تلاش کرد وضعیت هویتی سه گروه دانش‌آموز (۱۷-۱۳ سال)، دانشجو (۲۳-۱۸ سال) و افراد عادی گروه‌های قومی آمریکایی - آفریقایی تبار را بر اساس مدل چهاربُعدی مارسیا مشخص کند (پپ: ۲۰۰۶).
تحقیقی دیگر در خصوص هویت ملی در بین جوانان حومه شهر ملبورن استرالیا در ۲۰۰۶ به انجام رسیده است. محقق در این پژوهش به دنبال شناخت عوامل مؤثر و مقوم هویت ملی استرالیا بوده است (لُهم، ۲۰۰۶).

در داخل کشور نیز خوشبختانه تحقیقات زیادی صورت گرفته که بخشی از آنها توسط مقصودی (۱۳۸۶) جمع‌بندی شده است. علاوه بر این موارد، می‌توان به کارهای دیگری که توسط فکوهی (۱۳۸۱)، یوسفی (۱۳۸۳)، قیصری (۱۳۷۷)، حاجیانی (۱۳۸۷)، احمدلو (۱۳۸۱)، فتحی (۱۳۸۲)، دژم‌خوی (۱۳۸۷) و دیگران صورت گرفته است اشاره داشت. علی‌رغم ارزش و جایگاه تحقیقات فوق‌الذکر می‌توان به دو مسئله اساسی در زمینه پژوهش‌های داخلی اشاره داشت که تلاش شد در این تحقیق مورد توجه قرار گیرد. نخست عدم استفاده از مدل‌ها و ابزارهای استاندارد در بحث سنجش هویت، به‌ویژه هویت قومی است؛ چنان‌که هر محقق در تحقیق خود دست به ساخت ابزار سنجش جدیدی در این زمینه زده است. این در حالی است که در تحقیقات خارجی این حوزه، استفاده از ابزارهای استاندارد مرتبط به هویت قومی بسیار مورد توجه است و این موضوع امکان مقایسه یافته‌های تحقیقات مختلف را امکان‌پذیر می‌سازد.

مسئله دوم کمبود تحقیقات مقایسه‌ای و تطبیقی در حوزه مطالعات قومیتی، خصوصاً در بین گروه‌های سنی جوان و قشر تأثیرگذار دانشجویان است؛ درحالی‌که اهمیت این قشر در ایجاد تحولات و همچنین رصد تغییرات مختلف اجتماعی، از جمله در حوزه هویت، بر کسی پوشیده نیست. بر این اساس تلاش شد تا ضمن آزمون مقیاس فینی و فرضیه‌های تحقیق، به دانش مربوط به حوزه هویت، به‌ویژه هویت ملی و قومی افزوده شود.

۵. هدف و فرضیات تحقیق

هدف اصلی پژوهش «شناخت رابطه هویت ملی و قومی سه گروه قومی - دانشجویی آذری، کُرد و عرب و تأثیر متغیر احساس محرومیت نسبی بر این هویت‌های دوگانه، با ترکیب نظریه‌های چندخطی، کنش متقابل نمادین و نظریه احساس محرومیت رابرت

گر است. این تحقیق در پی آن است که:

۱. آیا بین دو متغیر هویت ملی و قومی جامعه مورد بررسی رابطه وجود دارد؟
۲. متغیر احساس محرومیت نسبی چه تأثیری بر هویت ملی و قومی جامعه مورد مطالعه دارد؟

برای پاسخ به این پرسش‌ها، فرضیات تحقیق چنین تدوین شد:

۱. بین دو متغیر هویت ملی و هویت قومی رابطه مثبتی وجود دارد؛
۲. بین متغیر احساس محرومیت نسبی و هویت ملی افراد مورد بررسی رابطه منفی وجود دارد؛
۳. بین متغیر احساس محرومیت نسبی و هویت قومی افراد مورد بررسی رابطه مثبت وجود دارد؛
۴. دانشجویان سه گروه قومی مورد مطالعه از لحاظ هویت ملی با هم تفاوتی ندارند؛
۵. دانشجویان سه گروه قومی مورد مطالعه از لحاظ هویت قومی با هم تفاوتی ندارند.

۶. روش‌شناسی

این تحقیق از نوع پیمایشی بوده و در آن از پرسش‌نامه برای گردآوری اطلاعات استفاده شده است. پرسش‌نامه بر اساس مقیاس لیکرت تنظیم شده و سؤال‌های آن از نوع سؤال‌های بسته و پنج‌گزینه‌ای بوده است. سؤال‌ها برای سنجش میزان شدت گرایش شاخصه‌های هویت ملی و هویت قومی و رابطه بین این دو نوع هویت و تأثیر احساس محرومیت بر این دو نوع هویت تنظیم شد. بعد از تهیه پرسش‌نامه و پیش‌آزمون، گویه‌ها مجدداً اصلاح و ویرایش گردید. کلیه پرسش‌نامه‌ها توسط خود پاسخگویان پر شده است. برای تحلیل اطلاعات به دست آمده، از نرم‌افزار Spss و روش‌های توصیفی و تبیینی استفاده شده است. جامعه آماری این پژوهش دانشجویان آذری، کرد و عرب دانشگاه‌های دولتی کشور در سال تحصیلی ۱۳۸۷-۱۳۸۸ بوده است که از این میان ۶۸۷ نفر از طریق فرمول کوکران گزیده شدند. برای گزینش نمونه‌ها از روش نمونه‌گیری چندمرحله‌ای استفاده شد. در خصوص نحوه انتخاب نمونه، از آنجاکه آمار دقیقی از گروه‌های قومی کشور و از جمله آمار دانشجویان بر اساس قومیت وجود ندارد، ابتدا بر اساس آمار سازمان سنجش کشور، دانشگاه‌هایی که به عنوان منطقه بومی سه گروه مورد مطالعه محسوب می‌شدند انتخاب شد (بر این اساس برای نمونه آذری، دانشگاه تبریز، دانشگاه کردستان برای نمونه کردها و دانشگاه شهید چمران اهواز برای نمونه دانشجویان عرب انتخاب شد). در مرحله بعد بر اساس درصد احتمالی هر گروه قومی در دانشگاه مورد نظر نمونه‌ای

از طریق فرمول کوکران برآورد شد که در جدول (۱) آمده است. نهایتاً با در نظر داشتن دو متغیر جنس و رشته تحصیلی مبادرت به توزیع و تکمیل پرسش نامه‌ها گردید.

جدول شماره ۱: نمونه مربوط به هر گروه قومی - دانشجویی مورد مطالعه

گروه قومی	تعداد نمونه	درصد
گروه قومی - دانشجوی آذری	۲۸۶	۴۱/۶
گروه قومی - دانشجوی کرد	۲۳۱	۳۳/۶
گروه قومی - دانشجوی عرب	۱۷۰	۲۴/۸
کل	۶۸۷	۱۰۰

اعتبار^۱ ابزار اندازه‌گیری، از نوع صوری^۲ بوده و از طریق ارجاع به تعدادی از محققانی که در این زمینه دارای تجربه هستند حاصل شده است. جهت بررسی پایایی^۳ گویه‌ها از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. ضرایب پایایی به دست آمده (جدول شماره ۲، ۳ و ۴) برای هریک از متغیرهای مورد بررسی، نشان از پایداری درونی بالای بین گویه‌ها دارد. برای تحلیل داده‌ها، از روش‌های آماری توصیفی (توزیع فراوانی و درصد) و آزمون‌های ضریب هم‌بستگی پیرسون و تحلیل واریانس یکسویه (ANOVA) استفاده شد. متغیرهای وابسته پژوهش «هویت ملی» و «هویت قومی» است. متغیر هویت ملی با ۳۶ گویه و متغیر هویت قومی با ۱۶ گویه و نهایتاً متغیر مستقل پژوهش «احساس محرومیت نسبی» با ۱۲ گویه در دامنه پنج گزینه‌ای طیف لیکرت سنجیده شده که در جداول (۲، ۳ و ۴) آمده است.

جدول شماره ۲: ابعاد، سؤالات و ضریب پایایی متغیر هویت ملی

هویت ملی	سؤالات	ضریب پایایی کلی	ضریب پایایی
۰/۹۵	از اینکه دارای فرهنگ ایرانی هستم به خودم می‌بالم	۰/۹۳	۰/۹۳
	به ایرانی بودنم افتخار می‌کنم		
	احساس می‌کنم ملتی که عضو آن هستم بسیار باارزش است		
	از لحاظ فرهنگی مردم ایران یکی از بزرگ‌ترین ملت‌های دنیا هستند		
	دوست دارم برای توسعه کشورم تلاش کنم		
علم و دانش امروزی مدیون تلاش اندیشمندان ایرانی همچون ابن‌سینا و ابوریحان بیرونی است			

1. Validity

2. Face Validity

3. Reliability

		هر ایرانی را شهروند و هم‌وطن خود می‌دانم	
		ایرانی بودن نقش مهمی در زندگی‌ام بازی می‌کند	
		از اینکه یک ایرانی هستم احساس خوبی دارم	
		عضوی ارزشمند از ملت ایرانم	
		عید نوروز ما ایرانی‌ها بهترین جشن ملی برای تغییر سال است	
		موسیقی سنتی ایرانی را بر سایر موسیقی‌ها ترجیح می‌دهم	
		هنر نزد ایرانیان است و پس	
		بزرگانی چون فردوسی، شهریار، مولوی و... افتخار ما ایرانیان هستند	
		صحبت کردن به زبان فارسی برایم دلنشین و شیرین است	
		زبان فارسی نماد هویت ایرانیان در جهان است	
		پاسداری از زبان فارسی وظیفه ملی هر ایرانی است	
		زبان تدریس و آموزش در تمام ایران باید زبان فارسی باشد	
	۰/۸۷	همه جای ایران، سرای من است	سرزمین (بهره‌بردار ایرانی)
		ایران وطن همیشگی من است	
		اگر فرصتی پیش آید دوست دارم در کشورهای خارجی زندگی کنم	
		دفاع از سرزمین ایران وظیفه همه ما ایرانیان است	
	۰/۹۱	از اینکه در سایه نظام جمهوری اسلامی ایران زندگی می‌کنم، احساس غرور می‌کنم	تاریخ
		حکومت مستقل ما، مایه افتخار است	
		سران حکومت ما دلسوز و مردمی‌اند	
		دوست دارم برای توسعه کشورم تلاش کنم	
		مردم باید از تصمیمات دولت حمایت کنند حتی اگر اشتباه باشد	
		اگرچه با همه چیز در کشورم موافق نیستم اما تعهدات قوی به کشورم دارم	
		خیلی مهم است که ایران در مسابقات ورزشی بین‌المللی برنده شود	
		قانون اساسی فعلی یک قانون پیشرفته و کامل است	
	۰/۸۸	تلاش می‌کنم با گذشته و تاریخ ایران آشنا شوم	
		تاریخ ایران پر از شکوه، افتخار و عظمت است	
		بخشی از تاریخ ایرانم	
		با دیدن تصاویر تخت جمشید و پاسارگاد احساس غرور می‌کنم	
		ایران همیشه تمدن‌ساز بوده است	
		شخصیت‌هایی چون میرزا کوچک خان، ستارخان، مصدق و... قهرمان تمام ایرانیان هستند	

جدول شماره ۳: سؤالات و ضریب پایایی متغیر هویت قومی

ضریب پایایی	سؤالات	مشخصه
۰/۸۶	تلاش می‌کنم اطلاعاتم را درباره تاریخ، سنن، مناسک و آداب و رسوم گروه قومی‌ام افزایش دهم	هویت قومی
	بیشتر مواقع کارهایی انجام می‌دهم که مرا در فهم زمینه قومی‌ام یاری کند	
	اغلب اوقات با دیگران جهت آشنایی بیشتر با گروه قومی‌ام صحبت می‌کنم	
	در فعالیت‌هایی شرکت می‌کنم که اطلاعاتم را درباره قومیتم افزایش دهد	
	پیگیر وقایع و اتفاقاتی هستم که اطلاعاتم را راجع به گروه قومی‌ام افزایش دهد	
	شدیداً به گروه قومی‌ام احساس تعلق می‌کنم	
	به‌خوبی درک می‌کنم عضویت در گروه قومی‌ام چه معنایی برایم دارد	
	وابستگی قوی به گروه قومی‌ام دارم	
	اگر حق انتخاب داشتم، ترجیح می‌دادم از گروه قومی دیگری باشم	
	کاش از گروه قومی دیگری بودم	
	موسیقی قومی‌ام را بر هر ترانه دیگری ترجیح می‌دهم	
	در منزل به زبان قومی‌ام صحبت می‌کنم	
	دیدن برنامه‌های تلویزیونی به زبان قومی‌ام را بر فیلم‌ها و برنامه‌ها به زبان فارسی ترجیح می‌دهم	
	در انتخابات مختلف سعی می‌کنم به فردی از گروه قومی خود رأی بدهم	
	تلاش می‌کنم دوستانم را از گروه قومی خود انتخاب کنم	
بهرتر است فرد با کسی از گروه قومی خود ازدواج کند		

جدول شماره ۴: ابعاد، سؤالات و ضریب پایایی متغیر احساس محرومیت نسبی

ضریب پایایی	سؤالات	مشخصه
۰/۸۲	در حال حاضر در کشور، همه اقوام ایرانی مورد احترام و توجه‌اند	احساس محرومیت نسبی
	حکومت مرکزی به ارزش‌ها، باورها و مطالبات فرهنگی همه اقوام ایرانی بها می‌دهد	
	فضای جامعه به گونه‌ای است که اقوام مختلف ایرانی مورد توهین قرار نمی‌گیرند	
	حکومت برای همه اقوام کشور ارزش و احترام یکسانی قائل است	
	منطقه محل تولدم در قیاس با دیگر مناطق کشور، از نظر اقتصادی عقب است	
	همه ایرانیان (کرد، عرب، آذری، بلوچ، فارس و...) وضعیت اقتصادی مشابهی دارند	

مناطق مختلف کشور از خدمات اقتصادی یکسان و عادلانه‌ای برخوردار نیستند
حکومت مرکزی توجه خاصی به رشد اقتصادی مناطق قومی کشور دارد
همه اقوام ایرانی، فارغ از قومیت‌شان، در تصمیم‌گیری‌های سیاسی کشور دخیل‌اند
در واگذاری پست‌ها و مناصب حکومتی، قومیت افراد تأثیری ندارد
همه اقوام ایرانی (به نسبت جمعیت‌شان) در اداره کشور تأثیرگذارند
مانعی برای ارتقای افراد شایسته گروه قومی‌ام به مناصب بالای سیاسی نمی‌بینم

۷. نیم‌رخ جمعیت نمونه آماری

از کل نمونه مورد بررسی ۵۲/۳ درصد مرد و ۴۷/۷ درصد زن، ۸۷/۸ درصد مجرد و ۱۲ درصد متأهل بوده‌اند. ۴/۹ درصد در مقطع کاردانی، ۷۶/۳ درصد در مقطع کارشناسی، ۱۵/۱ درصد در مقطع ارشد و ۳/۶ درصد در مقطع دکتری در حال تحصیل بوده‌اند. در زمینه رشته تحصیلی پاسخگویان، آمارها نشان داد که ۳۲ درصد در رشته‌های علوم انسانی، ۲۸/۴ درصد در رشته‌های علوم پایه، ۲۹/۷ درصد در رشته‌های ریاضی و فنی مشغول تحصیل بوده، ۹/۹ درصد نیز رشته خود را ذکر نکرده‌اند. از لحاظ وضعیت مذهبی ۷۳/۳ درصد شیعه، ۲۳/۵ درصد سنی و ۳/۲ درصد از سایر مذاهب بوده‌اند. ۶۳/۱ درصد پاسخگویان بومی و ۳۶/۹ درصد غیربومی^۱ بوده‌اند. از لحاظ متغیر سن، با توجه به اینکه این متغیر در سطح فاصله‌ای محاسبه شده، میانگین سنی پاسخگویان ۲۱/۸، دامنه تغییرات ۱۹ و حداقل و حداکثر سن نیز ۱۹ و ۳۸ سال بوده است.

۸. نتایج

۸-۱. فرضیه (اول): بین دو متغیر هویت ملی و هویت قومی افراد مورد بررسی رابطه مثبتی وجود دارد.

جهت آزمون سه فرضیه نخست، با توجه به سطح سنجش متغیرها، از آزمون ضریب هم‌بستگی پیرسون استفاده شد. آن‌گونه که در جدول (۵) آمده رابطه بین دو متغیر هویت ملی و قومی تأیید شده است. شدت رابطه در حد ۰/۳۱ و جهت رابطه مثبت و هم‌افزاست. نتیجه به دست آمده در اکثر تحقیقات داخلی که در سایر قشرها و دیگر گروه‌های قومی جامعه انجام یافته، تأیید شده است. لذا این یافته با یافته‌های

۱. در این تحقیق منظور از بومی و غیر بومی بودن معیاری است که سازمان سنجش و آموزش کشور جهت گزینش دانشجویان برای دانشگاه‌های مختلف کشور بر اساس منطقه محل تولد اعمال می‌کند.

تحقیقات پیشین همخوانی دارد (حاجیان: ۱۳۸۷؛ رضایی و دیگران: ۱۳۸۶؛ اکوانی: ۱۳۸۷؛ دژم خوی: ۱۳۸۷؛ میرزایی: ۱۳۸۵).

جدول شماره ۵: آزمون ضریب هم‌بستگی بین متغیر هویت ملی و هویت قومی

هویت ملی			متغیر وابسته
تعداد مشاهدات	معنی داری	ضریب هم‌بستگی	
۶۷۴	۰/۰۰۰	۰/۳۱	هویت قومی

۲-۱. فرضیه (دوم): بین متغیر احساس محرومیت نسبی و هویت ملی افراد مورد بررسی رابطه منفی وجود دارد.

با توجه به نتایج به دست آمده از آزمون ضریب هم‌بستگی پیرسون می‌توان دریافت که وجود رابطه بین دو متغیر «احساس محرومیت» و «هویت ملی» تأیید شده است. شدت رابطه در حد نسبتاً بالای ۰/۵۶ و جهت رابطه منفی و کاهنده است. به عبارت دیگر، هر چقدر گروه‌های قومی مورد بررسی احساس محرومیت کمتری کرده‌اند از هویت ملی بیشتری برخوردار بوده‌اند.

جدول شماره ۶: آزمون ضریب هم‌بستگی بین متغیر احساس محرومیت و هویت قومی

هویت ملی			متغیر وابسته
تعداد مشاهدات	معنی داری	ضریب هم‌بستگی	
۶۵۹	۰/۰۰۰	-۰/۵۶۳	احساس محرومیت

۳-۱. فرضیه (سوم): بین متغیر احساس محرومیت نسبی و هویت قومی افراد مورد بررسی رابطه مثبتی وجود دارد.

جدول (۷) نشان می‌دهد که بین دو متغیر «احساس محرومیت نسبی» و «هویت قومی» رابطه وجود دارد و شدت رابطه ۰/۱۸ و جهت رابطه مثبت و هم‌افزا بوده است. به عبارت ساده‌تر می‌توان گفت احساس محرومیت باعث تقویت هویت قومی افراد مورد مطالعه شده است.

جدول شماره ۷: آزمون ضریب هم‌بستگی بین متغیر احساس محرومیت و هویت قومی

هویت ملی			متغیر وابسته
تعداد مشاهدات	معنی داری	ضریب هم‌بستگی	
۶۸۳	۰/۰۰۰	۰/۱۸	احساس محرومیت

۴-۱ فرضیه (چهارم): دانشجویان سه گروه قومی مورد مطالعه از لحاظ هویت ملی با هم تفاوتی ندارند.

جهت آزمون فرضیه فوق، با توجه به سطح سنجش متغیرها، از آزمون آنالیز واریانس یک طرفه (ANOVA) استفاده شد. نتایج حاصل از این آزمون نشان می‌دهد که تفاوت میانگین به دست آمده از لحاظ آماری معنی دار است. به عبارت دیگر، دانشجویان آذری، کُرد و عرب از لحاظ هویت ملی با هم متفاوت اند.

جدول شماره ۸: آماره‌های توصیفی مربوط به متغیر هویت ملی به تفکیک گروه‌های قومی مورد بررسی

گروه قومی	میانگین	انحراف معیار	اشتباه معیار
آذری	۹۱/۶	۲۳/۹	۱/۹
کُرد	۸۴/۶	۲۴/۵	۱/۸
عرب	۷۷/۲	۲۲/۱	۱/۶

جدول شماره ۹: آزمون آنالیز واریانس یک طرفه «هویت ملی» به تفکیک گروه‌های قومی مورد بررسی

متغیر	منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	معنی داری
هویت ملی	میان گروهی	۱۷۴۸۵/۶	۲	۸۷۴۲/۷	۱۵/۷	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۲۸۱۱۳۴/۹	۶۶۲	۵۵۴/۵		
	کل	۲۹۸۶۲۰/۳	۶۶۸			

جدول شماره ۱۰: آزمون LSD هویت ملی به تفکیک گروه‌های قومی - دانشجویی مورد بررسی

گروه قومی	آذری	کُرد	عرب
آذری		*	*
کُرد	*		*
عرب	*	*	

* تفاوت میانگین در سطح ۰/۰۵ معنی دار است

در ادامه آزمون تعقیبی LSD نشان می‌دهد که دانشجویان آذری نسبت به دانشجویان کُرد و کُردها نسبت به دانشجویان عرب از هویت ملی بالاتری برخوردارند.

۵-۱. فرضیه (پنجم): دانشجویان سه گروه قومی مورد مطالعه از لحاظ هویت قومی با هم تفاوتی ندارند.

نتایج آزمون آنالیز واریانس یک طرفه (ANOVA) نشان داد که تفاوت میانگین مشاهده شده بین سه گروه قومی - دانشجویی مورد بررسی از لحاظ آماری معنی دار و بنابراین فرضیه فوق تأیید شده است.

جدول شماره ۱۱: آماره‌های توصیفی مربوط به متغیر هویت قومی به تفکیک گروه‌های قومی مورد بررسی

گروه قومی	میانگین	انحراف معیار	اشتباه معیار
آذری	۳۸/۶	۹/۳	۰/۶۹
کُرد	۳۹/۲	۹/۹	۰/۷۸
عرب	۴۳/۸	۹/۷	۰/۷۸

جدول شماره ۱۲: آزمون آنالیز واریانس یک طرفه «هویت ملی» به تفکیک گروه‌های قومی مورد بررسی

متغیر	منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	معنی داری
هویت قومی	میان گروهی	۳۲۸۷/۳	۲	۱۶۴۳/۶	۱۷/۷	۰/۰۰۰
	درون گروهی	۴۵۴۵۷/۷	۶۵۴	۹۲/۷		
	کل	۴۸۷۴۵/۰۷	۶۵۶			

جدول شماره ۱۳: آزمون LSD هویت ملی به تفکیک گروه‌های قومی - دانشجویی مورد بررسی

گروه قومی	آذری	کُرد	عرب
آذری			*
کُرد			*
عرب	*	*	

* تفاوت میانگین در سطح ۰/۰۵ معنی دار است

همچنین، نتایج آزمون تعقیبی LSD نشان داد که تفاوت مشاهده شده در خصوص میانگین هویت قومی دانشجویان آذری و کُرد از لحاظ آماری معنی دار نیست و می‌توان گفت از لحاظ هویت قومی، این دو گروه وضعیت نسبتاً مشابهی دارند. اما هویت قومی دانشجویان عرب از دو گروه دیگر بیشتر و از لحاظ آماری معنی دار است.

۹. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

نتایج به‌دست‌آمده مؤید این مطلب است که سه گروه دانشجویی مورد مطالعه دارای هویت ملی و قومی بالایی هستند. این نتیجه در تحقیقات مختلف صورت‌گرفته داخلی به نوعی تأیید شده است؛ لذا به نظر می‌رسد نگرانی در خصوص ضعف هویت ملی گروه‌های قومی کشور چندان محلی از اعراب نداشته باشد.

در ادامه، فرض وجود رابطه بین دو متغیر اصلی تحقیق (هویت ملی و قومی) تأیید شد و مشخص شد که رابطه از نوع مثبت و هم‌افزاست. با توجه به نتایج این تحقیق و تحقیقات مشابه، بایستی بیان داشت که حداقل در جامعه مورد مطالعه این تحقیق، دو متغیر هویت ملی و قومی در طول همدیگر قرار دارند و مکمل یکدیگرند؛ هرچند، به‌طور طبیعی در بین گروه‌های قومی مختلف از سطوح متفاوتی برخوردار است. این یافته تأیید دیدگاه غیرخطی است که برخلاف رویکرد خطی تعارض هویت ملی و هویت قومی اعتقادی ندارد و از طرفی تأیید دیدگاه کنش متقابل نمادین است که افراد را دارای هویت (خود)های گوناگونی می‌داند که در طول یکدیگر قرار دارند و هر یک سطوحی از هویت فرد را شکل می‌دهند و عناصر شکل‌دهنده آنها مکمل هم هستند.

از دیگر نتایج این تحقیق، بررسی ارتباط متغیر «احساس محرومیت نسبی» با متغیرهای هویت ملی و قومی بود. در مجموع، ارتباط این متغیر با متغیرهای ملی و قومی تأیید شد، اما از نتایج قابل تأمل، ارتباط بالا و درعین حال منفی و کاهنده احساس محرومیت نسبی با هویت ملی است؛ چنان‌که شدت رابطه در حد بالای $0/56-$ بوده و این نتیجه در مورد هویت قومی $0/18$ است. بنابراین می‌توان گفت تأثیرگذاری احساس محرومیت نسبی بر هویت ملی جامعه مورد مطالعه بیش از هویت قومی بوده است.

با توجه به یافته‌ها و تحقیقات پیشین، پیشنهادهایی در سه بُعد فرهنگی، اقتصادی و سیاسی جهت تقویت هویت و انسجام ملی ارائه می‌شود:

در بُعد فرهنگی قبل از هر چیز درک این موضوع از سوی مسئولان و نخبگان ضروری است که با گسترش و تعمیق روزافزون فرایند جهانی شدن، پیامدهای مثبت، منفی و گاه متناقض آن در همه حوزه‌ها، از جمله در حوزه فرهنگی و هویتی نمایان‌تر خواهد شد؛ لذا برای مدیریت این تغییرات، ضمن درک این مسئله، اتخاذ راهکارهایی با توجه به ماهیت فرهنگی هویت ملی به نظر می‌رسد. اتخاذ رویکرد فرهنگی (و نه سیاسی و امنیتی) می‌تواند بسیاری از دغدغه‌های موجود را برطرف و موضوع هویت ملی و قومی را در ایران را از یک «مسئله اجتماعی» به «پدیده اجتماعی» تبدیل کند.

بدین منظور، ایجاد وفاق بیشتر بین اقوام ایرانی از طریق ایجاد ارتباطات و تعاملات بیشتر، استحکام بیشتر انسجام ملی را در پی خواهد داشت. ارتباط بیشتر بین اقوام سبب تعلق و وفاداری آنها به واحدهای جمعی بزرگتر از جمله هویت ملی خواهد شد و در واقع امکان دستیابی به هویت ملی بیشتر می‌شود (توسلی و قاسمی، ۱۳۸۱).

هویت ایرانی، ترکیب و درحقیقت برآیند دیالکتیکی حاصل از تعامل و کنش همه اقوام و فرهنگ‌های ایرانی است؛ بنابراین، تأکید بر یک یا چند بُعد از آن در نهایت به نفع انسجام ملی کشور نیست.

ارتقای عملکرد رسانه‌های جمعی در تقویت هویت ملی و احترام به فرهنگ‌های قومی و در نظر داشتن حساسیت‌های قومی بسیار حیاتی است؛ چنان‌که خطای یک روزنامه در چاپ یک کاریکاتور، سبب بروز تنش‌های زیادی در مناطق آذری‌نشین کشور شد (میرزایی (ب)، ۱۳۸۵).

در ادامه، یافته‌ها نشان داد که موضوع عدالت اقتصادی از سوی اکثریت پاسخگویان مطالبه می‌شود، لذا توجه به توسعه و عمران این مناطق حتی از مناطق مرکزی کشور هم ضروری‌تر به نظر می‌رسد.

در مجموع، در بُعد اقتصادی می‌توان با تلاش برای محرومیت‌زدایی از طریق تخصیص بهینه و عادلانه منابع و امکانات بین اقوام مختلف ضمن فراهم آوردن شرایط توسعه پایدار کشور، باعث افزایش رضایت عمومی شد. با توجه به شرایط و مشکلات اقتصادی کنونی جامعه، رضایت از زندگی و وضعیت مطلوب اقتصادی نقش بسیار زیادی در گرایش افراد به هویت ملی ایفا می‌کند (دژم‌خوی، ۱۳۸۴).

در بُعد سیاسی نیز می‌توان به تلاش بیشتر محققان و اندیشمندان این حوزه در توجه دادن مسئولان به حساسیت موضوع و راهکارهای مؤثر جهت مدیریت مناسب مسائل قومی در کشور، تلاش بیشتر تصمیم‌سازان کشور برای مشارکت دادن همه اقوام ایرانی در فرایند تصمیم‌سازی‌ها و تصمیم‌گیری‌های ملی، افزایش اختیارات منطقه‌ای جهت برنامه‌ریزی‌های بومی و محلی، توجه هرچه بیشتر به ارتباط و پیچیدگی عرصه‌های مختلف داخلی و خارجی در حوزه مسائل قومی و انسجام ملی اشاره کرد.

در انتها باید گفت با توجه به شرایط و واقعیات کنونی لزوم جامع‌نگری در کلیه برنامه‌ریزی‌های فرهنگی، اقتصادی، سیاسی مرتبط با انسجام ملی و افزایش قدرت تطبیق و انعطاف‌پذیری دولت و ساختار موجود ضروری است. عدم اتخاذ سیاست‌های جامع فرهنگی، اقتصادی و سیاسی می‌تواند فرصت تنوع قومی را به تهدید تبدیل نماید.

منابع

- احمدلو، حبیب (۱۳۸۱): *بررسی رابطه میان هویت ملی و هویت قومی در بین جوانان تبریز*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- احمدی، حمید (۱۳۸۳): «هویت و قومیت در ایران»، در کتاب *هویت در ایران*، به اهتمام علی‌اکبر علیخانی، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- اکوانی، سیدحمده (۱۳۸۷): «گرایش به هویت ملی و قومی در بین عرب‌های خوزستان»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۹، ش ۳۶، صص ۱۲۷-۹۹.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۹): «توسعه سیاسی و بحران هویت ملی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۲، ش ۵.
- توسلی، غلام‌عباس و یارمحمد قاسمی (۱۳۸۱): «مناسبات قومی و رابطه آن با تحول هویت جمعی (نمونه مطالعه: ایلام)»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۴، ش ۴، صص ۲۵-۳.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۷۹): «تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۲، ش ۵.
- ----- (۱۳۸۰): «الگوی سیاست قومی در ایران»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، س ۴، ش ۱ و ۲، صص ۱۳۸-۱۲۵.
- ----- (۱۳۸۷): *بررسی منابع هویت ایرانی*، رساله دکتری جامعه‌شناسی، استاد راهنما رحمت‌الله صدیق سروسناتی، تهران: دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- حیدری، محمد (۱۳۸۳): «هویت و امنیت ملی»، در کتاب *مبانی نظری هویت و بحران هویت*، به اهتمام علی‌اکبر علیخانی، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- خوب‌روی پاک، محمدرضا (۱۳۸۰): *اقلیت‌ها*، تهران: شیرازه.
- دژم‌خوی، جمشید (۱۳۸۴): «بررسی گرایش مردم تبریز به ویژگی‌های قومی»، *نامه فرهنگ آذربایجان شرقی*، س ۱، ش ۱ و ۲، صص ۱۰۳-۸۷.
- دوران، بهزاد و منوچهر محسنی (۱۳۸۳): «هویت؛ رویکردها و نظریه‌ها»، در کتاب *مبانی نظری هویت و بحران هویت*، به اهتمام علی‌اکبر علیخانی، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- رضایی، احمد و دیگران (۱۳۸۶): «گرایش به هویت ملی و قومی در ترکمن‌های ایران»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۱۳۸۶، ش ۳ و ۲، صص ۱۴۰-۱۱۹.
- رمضان‌زاده، عبدا... (۱۳۷۷): «روند بحران قومی در ایران»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، پیش‌شماره اول، صص ۲۲۷-۲۱۷.
- سلیمی، حسین (۱۳۸۶): «نگرشی ساده‌انگارانه به هویت ملی در ایران»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۸، ش ۳۱، صص ۵۳-۳۱.
- سیدامامی، کاووس (۱۳۷۷): «یکپارچگی ملی و رشد قومیت‌های قومی»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، پیش‌شماره اول، صص ۱۸-۷.
- شیخاوندی، داور (۱۳۷۹): *تکوین و تنفیذ هویت ایرانی*، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، انتشارات باز.
- صدیق‌سروسناتی، رحمت‌اله و ابراهیم حاجیانی (۱۳۸۷): «مطالعه تجربی منابع هویت ایرانی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۹، ش ۲، صص ۵۳-۳۱.
- الطائی، علی (۱۳۸۷): *بحران هویت قومی در ایران*، تهران: شادگان.

- عبداللهی، محمد و محمدعثمان حسین بر (۱۳۸۱): «گرایش دانشجویان بلوچ به هویت ملی در ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۴، ش ۴، صص ۱۰۱-۱۲۶.
- عالم، محمدرضا (۱۳۸۶): «ریشه‌های هویت ایرانی در قیام میرزا کوچک خان جنگلی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۸، ش ۳۱، صص ۸۱-۹۸.
- فتحی، لاله (۱۳۸۲): *بررسی هویت قومی در بین دانش‌آموزان ارمنی، کرد و آذری استان آذربایجان غربی*، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، استاد راهنما حسین گدازگر، تبریز: دانشگاه تبریز (منتشر نشده).
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۱): «شکل‌گیری هویتی و الگوهای محلی، ملی و جهانی (مطالعه موردی استان لرستان)»، *مجله جامعه‌شناسی*، دوره ۴، ش ۴، صص ۱۶۱-۱۲۷.
- قاسمی، محمدعلی (۱۳۸۱): «درآمدی بر پیدایش مسائل قومی در جهان سوم»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، س ۵، ش ۱، صص ۱۳۴-۱۲۳.
- قیصری، نورالله (۱۳۷۷): «قومیت عرب و هویت ملی در ج.ا.ایران»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، پیش‌شماره اول، صص ۸۳-۴۹.
- قیم، عبدالنبی (۱۳۸۰): «نگاهی جامعه‌شناختی به زندگی و فرهنگ مردم عرب خوزستان»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۲، ش ۷.
- کولایی، الهه (۱۳۸۳): «مسیر هویت ملی در ایران»، در کتاب *هویت در ایران*، به اهتمام علی‌اکبر علیخانی، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- گل‌محمدی، احمد (۱۳۸۱): *جهانی شدن فرهنگ*، هویت، تهران: نشر نی.
- مقصودی، مجتبی (۱۳۸۰): *تحولات قومی در ایران، علل و زمینه‌ها*، تهران: انتشارات تمدن ایرانی.
- (۱۳۸۲): «تحولات قومی در جهان آینده»، *سلسله گفتارهای فرهنگی (مجموعه نشست‌های طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی)*، تهران: انتشارات طرح‌های ملی.
- (۱۳۸۶): «جایگاه هویت در پایان‌نامه‌های دانشجویی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۸، ش ۳۱، صص ۳۰-۳.
- میرزائی، حسینعلی (۱۳۸۵ الف): *بررسی تطبیقی هویت قومی دانشجویان فارس، آذری و کرد دانشگاه تبریز*، به سفارش جهاد دانشگاهی واحد استان آذربایجان شرقی.
- (۱۳۸۵ ب): *بررسی جامعه‌شناختی حوادث آذربایجان در سال ۱۳۸۵ در پی چاپ کاریکاتور روزنامه ایران*، به سفارش مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ISPA).
- میرمحمدی، داود (۱۳۸۳): *گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران*، تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- نواح، عبدالرضا و سیدمجتبی تقوی‌نسب (۱۳۸۶): «تأثیر احساس محرومیت نسبی بر هویت قومی و هویت ملی، مطالعه موردی اعراب استان خوزستان»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، س ۸، دوره ۲۰، صص ۱۶۳-۱۴۲.
- نوجه فلاح، رستم (۱۳۸۳): «هویت؛ واقعیتی ثابت یا سیال»، در کتاب *مبانی نظری هویت و بحران هویت*، به اهتمام علی‌اکبر علیخانی، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- یوسفی، علی (۱۳۸۳): «آشنایی بین قومی در ایران، دفتر امور اجتماعی وزارت کشور، (مجموعه مقالات کاوش).
- Branscombe, N.R., Schmitt, & Harvey (1999); "Perceiving pervasive discrimination among African Americans: Implications for group identification and well-being", *Journal of personality and Social Psychology*, 77(1), 135-149.

- Brown (1993); *Ethnic Conflict and international Security*, New Jersey: Princeton University Press.
- Cross, W.E.J. (1991); *Shades of black: Diversity in African-American identity*, Philadelphia, PA: Temple University Press.
- French, S. (2006); "The development of ethnic During Adolescence", *Developmental Psychology*, Vol 22, No.1, 1-1 and Psychological correlates, *Developmental Psychology*, 42 (2). 218-2380
- Greene, M.L., N.Way & Phhl, K. (2006); *Trajectories of perceived adult and peer discrimination among Black, Latino, and Asian American adolescents: Patterns.*
- Jacobson, J. (1998); *Islam in Transition*, London and New York: Routledge.
- Lohm, D. (2006); *What is an Australian? (Perception of Australianess among young adults raised in an outer eastern suburb of Melbourne)*; Monash University.
- Miskovic, M. (2007); "The construction of ethnic identity of Balkan Muslim immigrants", *The qualitative report*, 12 (3), 514-598.
- Modood, T. (1994); "Political blackness and British Asians", *Sociology* 28, 4: 859-76.
- Phinney, J. S. & Ong (2007); "Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current Status and Future Directions", *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 54, No. 3: 271-281.
- Phinney, J. S. (1989); "Stages of ethnic identity development in minority group adolescents", *Journal of Early Adolescence*, 9 (1-2): 34-49.
- Phinney, J. S. (1990); "Ethnic identity in adolescents and adults: Review of reaserch", *Psychology Bulletin*, 108 (3): 499- 514.
- Phinney, J. S. (2001); "Ethnic Identity, Immigration, and Well-Being: An Interactional Perspective", *Journal of Social Issues*, Vol. 57, No. 3: 493-511.
- Phinney, J.S. & Chavira, V. (1995); "Ethnic Identity and Self-Esteem: An explanatory Longitudinal Study", *Journal of Adolesences* 15: 271-281.
- Sabatier, Colette (2008); "Ethnic and National Identity among second-generation immigrant adolescents in France", *Journal of Adolescence* 31: 185-205.
- Shamai, J. S. (1986); *Ethnic and National Identity among Jewish Students in Toronto*, Ph.d. Thesis, University of Toronto.
- Umana-Taylor, A. J. & B.M. Gomez (2004); "Developing the Ethnic Identity Scale Using Eriksonian and social Identity Perspectives", *IDENTITY: An International Journal of Theory and Research*, 4 (1): 9-38.
- Umana-Taylor, A. J. & N. Shin (2007); "an Examination of Ethnic Identity and Self-Esteem with Diverse Populations: Exploring Variation by Ethnicity and Geography", *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, Vol. 13, No. 2: 178-186.
- Umana-Taylor, A. J. (2003); "an Exploration of the Ethnic Identity Scale among High School and University Students", For Indicators of Positive Development Conference March 12-13, 2003.
- Umana-Taylor, A. J. (2004); "Ethnic Identity and Self-Esteem: Examining the role of Social Context", *Journal of Adolescence*, Vol. 27: 139-146.
- Umana-Taylor, A. J. (2008); "A longitudinal Examination of Latino Adolescents' Ethnic Identity, Coping with Discrimination, and Self-Esteem", *Journal of Adolescence*, Vol. 28, No.1: 16-50.
- Verkuyten, M. (2002); "Perception of ethnic discrimination by minority and majority early adolescents in the Netherlands", *International Journal of Psychology*, 37 (6): 321-332.
- Yip, T. (2006); "African American Racial Identity across the Lifespan: Identity Status, Identity Content, and Depressive Symptoms", *Child Development*, Vol.77, No.5: 504-1517.